

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ У ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ УКРАЇНИ В ПЕРІОД 1745-1914 РОКІВ

Дуйловський О.В.,
ад'юнкт кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Автор розглядає питання правового регламентування та засобів забезпечення дотримання військової дисципліни під час проходження військової служби військовослужбовцями державних військових формувань (Збройних Сил України та інших, утворених відповідно до закону), які виконували функції забезпечення внутрішньої безпеки, що існували на території України в період 1745-1914 років та причини порушень військовослужбовцями дисципліни і законності.

Ключові слова: військова служба, порушення дисципліни, злочин, причини порушень військової дисципліни, методи забезпечення військової дисципліни.

Дуйловский А.В. / ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДИСЦИПЛИНЫ В ВОИНСКИХ ФОРМИРОВАНИЯХ УКРАИНЫ В ПЕРИОД 1745-1914 ГОДОВ / Днепропетровский государственный университет внутренних дел, Украина

Автор рассматривает вопросы правового регламентирования и методов обеспечения поддержания воинской дисциплины во время прохождения воинской службы военнослужащими государственных воинских формирований, которые выполняли функции обеспечения внутренней безопасности, существовавшие на территории Украины в период 1745-1914 годов и причины нарушений военнослужащими дисциплины и законности.

Ключевые слова: воинская служба, нарушение дисциплины, преступление, причины нарушений воинской дисциплины, методы обеспечения воинской дисциплины.

Dujlovskij O.V. / ENSURING DISCIPLINE IN THE MILITARY FORMATIONS OF UKRAINE IN THE PERIOD 1745-1914 / Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs, Ukraine

An author examines the questions of legal regulation and methods of providing of maintenance of military discipline during passing of military service servicemen of the state military forming, which executed functions providing of internal safety, existing on territory of Ukraine in the period of 1745-1914 and reason of violations of discipline and legality. The types of violations of discipline and legality are analyzed by us during passing of military service gather with those that exist in the modern internal troops of MIA of Ukraine, and it means that problems of discipline in an army are permanent and urgent, regardless of level of development of society and him political and economic system. If to talk about the periods of intensifying of political situation in a country, that observed in periods 1900-1905, 1917-1921, then an amount of criminal displays is among servicemen of both tsar's and soviet army, diminished substantially. Maybe, it is related to that implementation of soldiery official duties on defense of the Fatherland came forward on the first plan and question of discipline and legality departed on the second plan.

In obedience to these historians, position that was folded in tsar's army in 1900-1914, and in particular, in her cadet and cadet corps, widespread was the system of relations between the pupils of «persecution». Table of contents of this system of mutual relations, which was folded between the pupils of senior courses and junior, consisted in usual humiliation and persecution senior cadets and cadets of junior. Humiliation was sent to education and test of durability of sociability, though there was an opposite point of view, – that it is a sign of destruction of military discipline and solidarity on the whole, elimination of feelings of faith and justice for young servicemen, and also destruction of personality, her moral murder. External displays of «persecution» and hotbeds of hazing have general signs. To them belong: difference and age and terms of studies in soldiery educational establishments of pupils (id est., the pupils of senior courses assume unregulation relations in relation to the pupils of junior courses); application of physical and psychical violence; a presence of circular bail is among guilty pupils in humiliations and mockeries, that considerably complicates an exposure and reacting of guidance on the cases of humiliation and threats; the permanent producing of negative displays, that it is caused by the desires of pupils that pass to the senior courses, to «teach» novices and won back for outlived by them; erroneous understanding the junior pupils of sense of sociability, when they do not wish the exposure of the offenders and bringing in of them to responsibility. Pupils counted such relations between elders and junior the necessary obligatory attribute of army tradition, education of moral firmness, competitive spirit, test of physical firmness, that allows thus to release military service from persons that will not survive mockeries and humiliations, and it means that they are unapt for military service, strength of their mind unsuffices for passing of military service and implementation of functions on defense of Fatherland by future officers.

One of reasons, which caused existence of such phenomena, as «persecution» and hotbeds of hazing, researchers name ethnic enmity, that have internal roots of existence in the closed collectives. In our view, also certain to the role herein plays age of pupils, as in cadet and cadet corps youths studied in age from 11 19 to, and it as one time transitional age, forming of personality, her looks to life, to character of mutual relations with other persons. And also limit nature of intermingling with the persons of opposite sex, that resulted in the out-of-control a person displays of the dishonorable, humiliating and cruel handling other teenagers and youths, that was shut out in presence the persons of sex of women, and was considered the sign of «bad tone», bad education and subzero origin.

Key words: military service, violation of discipline, crime, reasons of violations of military discipline, methods of providing of military discipline.

В умовах загострення криміногенної ситуації в країні особливе занепокоєння викликає рівень злочинності в правоохоронних органах та державних військових формуваннях. Особливо небезпечним є вчинення правопорушень та злочинів працівниками МВС та військовослужбовцями внутрішніх військ (з березня 2014 року – національної гвардії). Ступінь суспільної небезпечності таких проявів досить високий, оскільки протиправні дії з боку таких категорій осіб заподіюють шкоду державним правоохоронним інтересам та суттєво знижують рівень довіри населення до системи МВС в цілому. Також необхідно зазначити і те, що загальне падіння рівня моральності та правової культури у населення країни так само негативно відбивається і у свідомості молодих людей, що

приходять на службу до органів внутрішніх справ та внутрішніх військ.

Обрана тема дослідження виконується в межах тематики наукових досліджень кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, і відповідає тематиці кримінологічних досліджень в Україні, пріоритетним напрямом наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010-2014 рр. (наказ МВС України від 29 липня 2010 року № 347), Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. та рекомендацій Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України.

Мета статті – дослідження основних видів порушень дисципліни, їх причин та засобів її забезпечення у вій-

ських формуваннях України в період 1745-1914 років, що забезпечували внутрішню безпеку держави.

Вивчення обставин, що сприяли вчиненню порушень дисципліни і законності у державних військових формуваннях та у правоохоронних органах, привертало увагу вчених в різні часи розвитку української державності. До проблем визначення різних форм та видів злочинної поведінки дорадянської доби зверталися М. М. Таганцев, М. Н. Гернет, С. П. Ординський, І. Т. Тарасов, Е. Н. Тарновський, Г. С. Фельдштейн, І. Я. Фойницький, М. П. Чубинський та інші. Роботи зазначених авторів стали передвісниками та підґрунтям проведення сучасних кримінально-правових та кримінологічних досліджень військових злочинів та злочинів, вчинених у сфері правоохорони.

Однак, питанням розгляду причин вчинення військовослужбовцями внутрішніх військ порушень військової дисципліни та законності, їх видів присвячено дуже мало уваги, тому ми й звертаємося до них.

Реформування та розвиток Збройних Сил України, внутрішніх військ МВС України та інших військових формувань розпочате ще з періоду розпаду СРСР, продовжується і зараз. З початку створення незалежної правової держави України військові формування зазнали значних змін. Не завжди ці зміни були корисними та доцільними. Однак, в умовах побудови правового та демократичного суспільства процеси, що відбуваються в українському суспільстві, неминуче торкаються і проблем армійських. Армія є складовою суспільства, і тому вона так само повинна змінюватися, як і суспільство. Так само, як і в суспільстві, в армії зросла кількість правопорушень та злочинів, вчинюваних військовослужбовцями та службовцями (вільнонайнятими працівниками). Тому, для розробки дієвої системи попередження правопорушень та злочинів, порушень дисципліни та законності, ми проведемо огляд правового регламентування діяльності внутрішніх військ та правової бази їх попередження.

Але, перш ніж починати аналізувати реальний стан справ в українських військових формуваннях, і у внутрішніх військах зокрема, необхідно, на наш погляд, здійснити історично-правовий огляд законодавчих актів у цій сфері. Відповідно до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» військова повинність – це громадський обов'язок кожної особи захищати країну, громадянином якої вона являється [1].

До царювання Петра I поповнення армії здійснювалося за рахунок осіб, які мали у володінні земельні ділянки. Основною умовою такої служби була пожиттєва та обов'язкова державна військова служба нащадків власників землі. Петро I, з часу входження на російський престол, почав активно реформувати військові формування та особисто приймав участь у написанні військових статутів, наказів, настанов тощо, що регламентували різні сфери військової служби. Так, у 1698 році було ліквідовано стрілецькі полки. Натомість військова служба, яка запроваджувалася, мала обов'язковий характер, до неї залучалися дворяни та ті особи, яких дворяни давали на військову службу (даточні люди). Пізніше, з 1705 року даточні люди отримали назву рекрутів [2]. З 1874 року в Російській імперії, до складу якої входила сучасна територія України як Малоросія, було запроваджено військову повинність. Як вказує А. Більдерлінг, серед великих перетворень, які здійснювалися Петром I, і стосувалися усіх сфер суспільного життя, важливе місце належить військовій реформі [3, с. 1130]. Петром I була запроваджена загальна та особиста військова повинність, а це означало, що не лише особи нижчих ланок населення, а й вищих – повинні були служити на благо Вітчизни, і не могли замість себе послати когось іншого, здійснити заміну, як це відбувалося раніше. З одного боку, таким чином урівнювалися права всіх громадян країни, і всі без виключення могли бути призвані на військову службу. А з іншого – це відміняло

кріпосну залежність селян, що суттєво впливало на загальний стан суспільства, і було великим кроком на шляху його цивілізованого розвитку. Також, запровадження загальної військової повинності давало можливість і накладало обов'язок захищати свою країну всіх без виключення громадян чоловічої статі.

Про військові злочини та порушення положень військових статутів можна говорити лише з 1890 року, оскільки в цей час здійснювався уже певний їх облік та аналіз. В науково-монографічній літературі та в інших джерелах до нас дійшла певна інформація про ці випадки. На думку В. Е. Емінова та І. М. Мацкевича, за часів царювання Миколи II, армія та конвойна варта не мали проблем, що існують в сучасному суспільстві та в аналогічних військових формуваннях [4, с. 21]. Серед військовослужбовців офіцерів та солдат не було порушень дисципліни, законності в сучасному їх розумінні, відсутні були нестатутні відносини, побиття та знущання підлеглих тощо. На наш погляд, такий стан речей був викликаний не лише тим, що був досить високим освітній рівень військових командирів та начальників, а й відповідальним ставленням солдат до виконання свого військового обов'язку, належним виконанням ними обов'язків несення військової служби, беззаперечним виконанням вимог військових статутів та наказів військових командирів та начальників. Офіцери зверталися до солдат відповідно до положень чинного на той час військового законодавства, і на відміну від армій європейських та інших країн світу ставлення до рядових солдатів у російській армії було не лише шанобливим та людським, а в цілому – адекватним тим умовам, в яких проходила військова служба. Хоча, як вказує Н. Николаєв, домінуючу частину армії складали селяни (майже 90 %) [5, с. 553]. Під час виконання військового обов'язку, при участі й військових діях цілком нормальним було те, що солдат захищав ціною власного життя свого командира чи начальника, не рахувався із особистою безпекою, а захищав Вітчизну та військових начальників. На наш погляд, такий патріотизм був притаманний вітчизняним військовим формуванням в усі часи їх існування, і лише це дозволило виграти не одну війну, відстояти свої територіальні межі та зберегти російську націю у всьому розмаїтті національних народів, що входили до неї.

Однак, ідеалізувати армію та військовослужбовців не потрібно. Основними проблемами, які були у тодішній армії (царській та внутрішній сторожі), були прояви нестатутних відносин. Сьогодні їх би ми назвали «дідівщиною». Але проблеми дідівщини є актуальними для всіх видів армій, що існували на території України за різних історичних епох, як і для інших країн світу [4, с. 70].

Так, зокрема, сучасні недолки в організації військової служби внутрішніх військ так само мають місце. По-перше, це невідповідна дисциплінарна практика, точніше, застосування за вчинення дисциплінарних провин стягнень, що не відповідають їх суспільній небезпечності: 1) вимушена м'якість застосовуваного стягнення (накладання дисциплінарного стягнення за вчинення діяння, що визнавалося чинним законом як злочин: крадіжки, образа військового начальника нижчого чину, втрата військового майна або умисне невиконання військового наказу свого командира чи начальника); або навпаки, 2) невинуватого суворість при накладанні більш суворих стягнень відносно військовослужбовців нижчих рангів (наприклад, за неухважність під час несення військової служби не під час бойових дій чи бойової обстановки). Як вказує І. Белявський за таких умов солдат не може зрозуміти, який вчинок є більш тяжким [6, с. 18], втрачає здатність порівнювати їх шкідливість та небезпечність.

По-друге, проблема казарменого життя. Казарма для військовослужбовців – суворо та небезпечна. На думку сучасників, казарма була схожою на тюрму чи арештантське відділення. В ній тяжко, нудно, невесело, і вона потребує

свіжості в усіх відношеннях [7, с. 164]. Однак, військове керівництво вважало, що лише спільні казармені умови проживання військовослужбовців створюють найкращі умови виховання для солдат, виховання у них на прикладі доброго військового начальника, його особистої відповідальності та дисциплінованої поведінки особистого почуття відповідальності, справедливості у розподілі військових службових обов'язків на всіх, а не на «обраних», виховання почуття взаємодопомоги, спільності та військового підрозділу як єдиного цілого. А відсутність такого обов'язкового атрибуту військової служби як казарма, – не здатне замінити тривалі виховні бесіди, читання розумних книжок, застосування дисциплінарних стягнень чи інших видів покарань за порушення дисципліни. Лише тоді, коли старший офіцер власним прикладом не буде уникати обов'язків військової служби, не буде перекладати на підлеглих свої обов'язки, – буде забезпечено нормальні, здорові умови виховання військовослужбовців. В таких умовах, як зазначає І. Белявський, – буде здоровий режим у казармі [6, с. 11].

По-третє, як вказує П. Каменський, проблемою армії завжди були образи. При цьому, образи спрямовуються відносно нижчих військових чинів та підлеглих військовослужбовців [8, с. 232]. Таким чином, проблема образ, приниження, безкарності таких дій з боку вищих військових начальників та командирів – це проблема нагальна і зараз, оскільки добре відома й сучасним внутрішнім військам. Крім того, в залежності від строку служби «розмах» образ та принижень стає все більшим. На думку Н. Д. Логофета, тривалість строку служби визначає, що більшим і багатшим є матеріал для образ, лексикон, накопичений в пам'яті військовослужбовця [9, с. 677]. І навпаки, уважне та шанобливе ставлення, навіть, що проявилось і одного разу відносно підлеглих військовослужбовців, викликає у нього та у інших повагу, що є важливим для військовослужбовця і військової служби в цілому [10, с. 317]. Отже, проблема образ існувала завжди серед військовослужбовців армійських підрозділів та конвойної служби. Розглядали такі справи судові інстанції. Так в одному із судових рішень було вказано, що образи у формі «площадної брани» з боку офіцера нижніх військових чинів є одночасно і образою кожного із них, і є принизливим ставленням до підлеглих (Головний військовий суд, 1892 рік, № 35) [10, с. 233].

Четверте, що викликає занепокоєння військового начальства, – це рукоприкладство з боку військових начальників та командирів відносно своїх підлеглих. В одному із військових журналів було описано випадок безпричинного побиття унтер-офіцером рядового солдата, за що останній відштовхнув від себе нападника (журнал «Разведчик», 1903 рік) [11, с. 327]. Причина побиття судом не була встановлена. Можливо, тому що саме побиття уже є незаконним і забороненим військовими статутами, і тому розбиратися у тому, що стало причиною чи приводом до таких дій з боку унтер-офіцера, немає потреби. Суду достатньо того, що такий факт мав місце і винний у цьому офіцер повинен бути покараний. Однак, не можна говорити про те, що такі випадки побиття були рядовим і буденним явищем. Як свідчить аналіз історично-правової літератури з даних питань, то такі факти побиття були одиничними і суворо каралися. М. Драгомиров вказує, що побиття солдат офіцерами є наслідком традиції, що бере початок від армії Миколи I, коли бійки та з'ясування стосунків саме насильницьким шляхом було цілком прийнятним для і правомірним для військовослужбовців привілейованої ланки, тобто, для офіцерів [12, с. 896]. А застосування фізичної сили та розправи з будь-якого приводу відносно підлеглих солдат чи офіцера – вважалося несумісним із військовою службою та військовою гідністю [13, с. 255]. Для попередження фізичних розправ в армії при підготовці молодих солдат навчальні програми містили посилення на те, що

під час навчання новачків чергові та днювальні не повинні підвищувати на них голос та погрожувати. Крім того, наголошувалося і на тому, щоб командири рот слідували за отриманням нижніми чинами від солдат пригощань і не зловживали цим (програма навчання молодих солдат, затверджена наказом командувача військами Київського Військового Округу, 1890 рік) [14, с. 227].

П'ятою проблемою військової служби було дотримання військової дисципліни військовослужбовцями. Особливо, це стосувалося солдат та нижніх армійських чинів, які прослужили 2-3 роки на військовій службі. Серед початківців – солдат першого року служби порушень дисципліни спостерігалось дуже мало (близько 10%). На думку військового начальства такий стан речей викликаний тим, що солдати починають звикати до військової служби, адаптуються до суворих умов казарменого життя та не завжди дисципліновано та відповідально, а інколи і байдуже ставляться до виконуваних ними обов'язків [15, с. 416]. У зв'язку із цим перед офіцерським складом поставало завдання рівноправного ставлення до всіх військовослужбовців, незалежно від строку служби та військового досвіду [16, с. 86]. Отже, так само, як і зараз, офіцер повинен бути не лише військовим начальником та командиром, а й вихователем військовослужбовців під час проходження ними військової служби (строкової чи за контрактом).

Проаналізовані нами види порушень дисципліни та законності під час проходження військової служби збігаються із тими, що існували в сучасних внутрішніх військах МВС України (які з березня 2014 року реорганізовані у національну гвардію), а це означає, що проблеми дисципліни в армії є постійними та нагальними, незалежно від рівня розвитку суспільства та його політичної і економічної системи. Якщо говорити про періоди загострення політичної ситуації в країні, що спостерігалися в періоди 1900-1905, 1917-1921 років, то кількість злочинних проявів серед військовослужбовців як царської, так і радянської армії, суттєво зменшувалася. Можливо, це пов'язано із тим, що виконання військового службового обов'язку по захисту своєї Вітчизни виступало на перший план і питання дисципліни та законності відходило на другий.

Згідно даних істориків, в царській армії у 1900-1914 роках, і зокрема, в її юнкерських та кадетських корпусах, поширеною була система відносин між вихованцями «цуканье». Зміст даної системи взаємовідносин, що складалася між вихованцями старших курсів та молодших полягала у повсякчасному приниженні та цькування старшими юнкерами і кадетами молодших. Приниження було спрямовано на виховання та випробування міцності товарищескості, хоча і була протилежна точка зору, – що це ознака руйнування військової дисципліни та солідарності в цілому, знищення почуттів віри та справедливості у молодих військовослужбовців, а також руйнування особистості, її моральне вбивство [17, с. 157-160]. Зовнішні прояви «цуканье» та дідівщини мають спільні ознаки. До них відносяться: різниця у віці та строках навчання у військових навчальних закладах вихованців (тобто, вихованці старших курсів допускають нестатутні відносини щодо вихованців молодших курсів); застосування фізичного та психічного насильства; наявність кругової поруки серед винуватих вихованців у приниженнях та знущаннях, що значно ускладнює виявлення та реагування керівництва на випадки приниження та погроз; постійне продукування негативних проявів, що викликані бажаннями вихованців, що переходять на старші курси, «навчити» новачків та відігратися за пережите ними; хибне розуміння молодшими вихованцями почуття товарищескості, коли вони не бажують викриття своїх кривдників та притягнення їх до відповідальності. Самі вихованці вважали такі відносини між старшими та молодшими необхідним обов'язковим атрибутом армійської традиції,

виховання моральної стійкості, бойового духу, випробування фізичної стійкості, що дозволяє таким чином звільнити військову службу від осіб, які не витримують знущань та принижень, а це означає, що вони непридатні до військової служби, сила їх духу недостатня для проходження військової служби та виконання функцій по захисту Вітчизни майбутніми офіцерами.

Однією із причин, що викликало існування таких явищ, як «цукань» та дідівщина, дослідники називають етнічну ворожнечу, що мають внутрішні корені існування в закритих колективах [18, с. 793]. На наш погляд, також певну роль у цьому відіграє вік вихованців, оскільки в юнкерських та кадетських корпусах навчалися юнаки віком від 11 до 19 років, а це як раз перехідний вік, формування особистості, її поглядів на життя, характеру взаємостосунків з іншими особами. А також обмеженість спілкування з особами протилежної статі, що призводило до неконтрольованих особою проявів непорядного, принизливого та жорстокого поводження з іншими підлітками та юнаками, що не допускалося у присутності осіб жіночої статі, і вва-

жалосся ознакою «дурного тона», поганого виховання та низького походження.

Отже, проведене дослідження дозволило нам сформулювати декілька узагальнень та висновків з питань організації військової служби та попередження порушень військової дисципліни у дорядянський період. Основними із них були порушення військової дисципліни військовими командирами у вигляді приниження та побиття підлеглих військовослужбовців та дідівщина («цукань») серед військовослужбовців одного рівня. Системи виховання військовослужбовців у сучасному їй розумінні не було, хоча військовими начальниками наголошувалася увага на необхідність виховання військовослужбовців та формування у них почуття відповідальності, дисциплінованості, товаришкості тощо. Отже, проблеми військових колективів практично без істотних змін залишилися ті ж самі: дотримання дисципліни та законності в діяльності військовослужбовців всіх рівнів (від солдат та молодших командирів до військових начальників вищого рівня).

ЛІТЕРАТУРА

1. Про загальний військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.
2. Памятники русского права (в 8-ми выпусках) / С. В. Юшков, А. А. Зимин, В. Ю. Софронов (отв. ред.). – М. : Госюриздат, 1952–1963. [Выпуск 1 : Памятники права Киевского государства X–XII вв. Выпуск 2 : Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. Выпуск 3 : Памятники права периода образования русского централизованного государства XIV–XV вв. Выпуск 4 : Памятники права периода укрепления русского централизованного государства XV–XVII вв. Выпуск 5 : Памятники права периода сословно-представительной монархии. Выпуск 6 : Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года. Выпуск 7 : Памятники права периода создания абсолютной монархии. Вторая половина XVII в. Выпуск 8 : Законодательные акты Петра I. Первая четверть XVIII в.].
3. Бильдерлинг А. 25-летие воинской повинности / А. Бильдерлинг // Разведчик. – 1898. – № 482. – С. 1130.
4. Эминов В. Е. Преступность военнослужащих. Исторический, криминологический, социально-правовой анализ / В. Е. Эминов, И. М. Мацкевич. – М. : Пенаты, 1999. – С. 21.
5. Николаев Н. Досуг в казармах / Н. Николаев // Разведчик. – 1891. – № 76. – С. 553.
6. Белявский И. Основы дисциплины / И. Белявский // Военный мир. – 1911. – № 5. – С. 1–18.
7. Соловйов С. П. Самоубийство в армии / С. П. Соловйов // Разведчик. – 1914. – № 5. – С. 164.
8. Каменский П. Брань в войсках / П. Каменский // Офицерская жизнь. – 1906. – № 6. – С. 232.
9. Логофет Д. Н. Хамству не место в армии / Д. Н. Логофет // Разведчик. – 1908. – № 938. – С. 677.
10. Каменский П. «Ты» или «Вы» / П. Каменский // Офицерская жизнь. – 1906. – № 21. – С. 233.
11. Судебная хроника // Разведчик. – 1911. – № 1073. – С. 327.
12. Драгомиров М. Еще раз о воровстве и о мордобойстве / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 787. – С. 869.
13. Логофет Д. Н. Хамству не место в армии / Д. Н. Логофет // Разведчик. – 1909. – № 966. – С. 255.
14. Програма обучения молодых солдат. Приказ командующего войсками Киевского Военного Округа // Разведчик. – 1890. – № 27. – С. 227.
15. Варяжский К. Что говорят нам цифры? / К. Варяжский // Разведчик. – 1913. – № 1184. – С. 416.
16. Курбатов А. Подготовка юнкеров к офицерскому званию / А. Курбатов // Братская помощь. – 1907. – № 3. – С. 86.
17. Бояров А. Б. Унижения человеческого достоинства по традиции / А. Б. Бояров // Братская помощь. – 1909. – № 4. – С. 157–160.
18. Капитан Фисенков И. Из быта кадетских корпусов / И. Фисенков // Разведчик. 1906. – № 836. – С. 793.